

ÍSLENSKUR TORFBÆR EÐA ENSKT SVEITASETUR?

Um morðsöguna Gísla sögu Súrssonar

1

GÍSLA saga Súrssonar er ein frægasta morðsaga íslenskra bókmennta. Ef marka má viðtökur hennar undangengna hálfra öld eða svo hefur hún allnokkra sérstöðu meðal slíkra sagna. Morð eða „launvíg“ — tvö að tölu — skipta atburðarás hennar reyndar miklu eins og vera ber.¹ Þar með skortir heldur ekki morðingja, þeir eru jafnmargir og morðin og lesendur fá að vita hver fremur hvort *áður* en til þess kemur og/eða *skömmu eftir* það, allt eftir handriti.² Ýmsir lesendur hafa hins vegar ekki séð ástæðu til að leggja trúnað á að annar morðinginn væri sá sem sagan segði. Þeir hafa með öðrum orðum lesið frásögnina sem *morðgátu* — og sumir tengt hana glæpa- eða leynilögreglusagnahefð nútímans.³ Það á ekki síst við um styttri gerð sögunnar, sem hér verður fjallað um, en þar kemur nafn morðingjans aðeins fram í kaflaheiti og ýmsir munu þeirrar skoðunar að í Íslendingasögum séu slík heiti ekki upp-
runaleg.⁴

¹ Gísla saga Súrssonar 1999:22. Hér eftir verður vísað til þessarar útgáfu í meginmáli með blaðsíðutali í sviga.

² Gísla saga er, sem kunnugt er, varðveitt í heilu líki — eða því sem næst — í tveimur gerðum sem kallaðar eru hin styttri og hin lengri. Af lengri gerðinni eru fleiri handrit en eitt sem rakin eru til skinnhandrits sem mun hafa týnst við lok 18. aldar. Í þeim kemur fram hver annar morðinginn er, skömmu eftir að glæpurinn er framinn, sjá t.d. Gísla saga Súrssonar 1960:32.

³ Gísla saga hefur verið kennd bæði í grunn- og framhaldsskólum landsins á umræddu skeiði og í hópi kennara hafa verið þeir sem tengt hafa söguna glæpa- og leynilögreglusögum 20. aldar, sjá t.d. Bergljót S. Kristjánsdóttir, *Gísla saga Súrssonar* 1999:x. Árið 2003 hélt Carol Clover fyrirlestur um Gísla sögu í boði Hugvísindastofnunar. Ég var ekki á landinu og hlýddi ekki á fyrirlesturinn en Clover mun hafa leitt að því rök að sagan mætti kallast fyrsta morðgátusaga Evrópu og leitað skýringa þess í íslenskri þjóðfélagsgerð á ritunartíma hennar.

⁴ Theodore M. Andersson nefnir t.d. að „kaflafyrirsögnin og dómur lengri gerðarinnar“ kunni að vera „ályktun skrifara“, sjá Andersson 1969:23.

Vera má að kynni manna af glæpasögum 19. og 20. aldar hafi ráðið einhverju um að sumir hafi lesið Gísla sögu sem morðgátu.⁵ En sagan sjálf gefur þá líka að sínu leyti tilefni til þess. „Gáta“ sem borin er upp eftir að mönnum hefur verið sagt frá lausn hennar en heldur þó áfram að orka sem gáta hlýtur að minnsta kosti að vera ansi mögnuð. Þó ekki væri vegna annars, væri vert að huga að Gísla sögu sem morðsögu. En við bætist að einmitt nú þegar íslenskar glæpasögur eru teknar að blómstra sem bókmenntagrein, er gaman að velta vöngum yfir aðferðum þess ókunna miðaldamanns sem söguna samdi, og kanna hvað veldur því að þær hrífa enn. Sú spurning hlýtur þá meðal annars að leita á hvort sagan sé morðsaga í annarri merkingu en „saga um morð“, hvort hún sé morðgáta af svipuðu tagi og leynilögreglusögur síðustu alda.

2

Í fyrsta hluta Gísla sögu, þeim sem gerist í Noregi er margt um víg en ekkert um launmorð. Noregskaflarnir eru enda undirbúningur undir meginatburði sem síðar verða. Mestu skiptir þá að í samfélagi sögunnar ríkir feðraveldi og ættin er sá hornsteinn sem réttindi og skyldur persóna hvíla á. Konur ráða engu um makaval sitt og fjölskyldan grípur í taumana ef grunur leikur á að ein þeirra sé nákominn vandalausum karli án samþykkis föðursins. Því fylgja víg og innbyrðis átök milli ættingja, af því að samfélagið er ekki stöðugt: Sonur reynist tilbúinn til að hafa vilja föður að engu.

Allt frá upphafi sögunnar eru „vísbendingar“ um hvata/mótíf að gerðum persóna þess háttar að þær leiða þanka lesenda í ólíkar áttir og kynda undir hugmynd um að persónurnar séu ekki allar þar sem þær eru séðar. Enda þótt ljóst sé t.d. að meintir ástarfundir Þórdísar og Bárðar hrindi atburðarás af stað eftir að sögunni víkur til fjölskyldu Þorbjarnar súrs; enda þótt ekki fari milli mála að Þorkell látist ekki heyra frýjun föður síns sem vill að hann skerist í leikinn, gefur sagan tilefni til að menn greini að minnsta kosti þrjár misfagrar ástæður þess að Gísli vegur Bárð.

Sögumaður segir: „[...] Gísla var óþokkað um tal þeirra [Þórdísar og Bárðar] sem föður hans“ (5). Þau orð má útleggja svo, að Gísli grípi til vopna sem hlýðinn sonur er láti sér umhugað um sæmd fjölskyldunnar — og Þór-

⁵ Orðið glæpasaga er hér notað sem samheiti um morðgátur, „harðsoðnu“ söguna svonefndu (og skyldar sögur) svo og glæpamannssögur (í anda James M. Cain). Sbr. t.d. Stephen Knight 2004:xii og Carl D. Malmgren 2001:191–195.

dísar systur sinnar. En er hann býður Þorkeli sverðskipti eftir vígið og brigslar honum þannig um manndómsskort, vaknar sá grunur að hann ásælist það hlutverk sem Þorkeli er ætlað sem elsta syni, þ.e. að verða höfuð ættarinnar (sjá nánar Bergljót S. Kristjánsdóttir 2001:10). Við bætist að auk Bárðar vegur hann tvo vonbiðla Þórdísar svo að spyrja má hvort hann girnist hana sjálfur.

„Vísbendingarnar“ um mótíf Gísla að víginu ráðast m.a. af niðurskipan frásagnareininga, hinu hálfsgöða eða ósagða og tvíræðni/margræðni. Þær læða efa að lesendum um lunderni pilsins og gera hann tortryggilegan í sömu mund og sýnt er að hann er framtakssamur og orðvís unglingur sem menn geta dáðst að.

Áþekka sögu er að segja um Þorkel eftir að Bárður fellur. Auðvelt er að finna til með honum er hann telur sig knúinn að flytja að heiman og setjast að hjá Hólmgöngu-Skeggja. Sagan segir að þverbrestur sé kominn í bróðurþel þeirra Gísla — „[a]ldrei varð síðan jafnblítt með þeim bræðrum [...]“ (5) — en að föður þeirra hafi líkað víg Bárðar vel. Því geta menn ímyndað sér hið ósagða, þ.e. að Þorkell hafi ofan á vinamissi og harm þurft að búa við fyrir-litningu heima fyrir. En á meðaumkunina kann að saxast er sögumaður segir ísmeygilega: „Hann [Þorkell] eggjar mjög Skeggja að hefna Bárðar frænda síns en ganga að eiga Þórdísi systur sína“ (5). Skilja má þessi orð svo að Þorkell ætlist til að Skeggi hefni með því að biðja Þórdísar. En þau kunna einnig að merkja að hann eigi að biðla til Þórdísar og vega Gísla — svo fráleitt sem það kann að virðast með hliðsjón af sæmdarhugmyndum Íslendinga-sagna.

Ívið seinna kviknar sú hugmynd af samspili frásagnareininga að Þorkell kunni að koma við sögu er Skeggi lætur smíð sinn reisa Gísla og Kolbirni — sem sagður er í tygjum við Þórdísi — trénið sem bregður þeim um ergi. Þorkell er í eygni Söxu þar sem smíðin fer fram; ekki er hins vegar ljóst hvort honum er ókunnugt um hana, hvort hann er viðstaddur hana eða jafnvel hvatamaður hennar, sbr. eggjanir hans að Skeggi hefni. Þannig er lætt að lesendum tortryggni gagnvart Þorkeli ekki síður en Gísla jafnframt því sem sýnt er að hann hyggst ráðskast með makaval Þórdísar í eigin þágu — og er að því leyti enginn eftirbátur föður síns og bróður.

Þórdís Súrsdóttir segir ekki eitt aukatekið orð meðan á átökum og vígum vegna ástamála hennar stendur. Hún er sveipuð hulu hins ósagða að sinni eða kannski betur orðað: Meðan *leynd* virðist að *hluta* yfir mótífum Gísla og Þorkels, hvílir *fullkomin leynd* yfir tilfinningum systur þeirra, afstöðu hennar til þess sem fram fer og hugsanlegum afskiptum hennar af því.

Leynd er eitt af því sem kalla má sameinkenni Gísla sögu og leynilög-reglusagna. Líkt og sumar þeirra segir hún frá átökum persóna áður en til morðs kemur og byggir þannig upp *spennu andspænis hinu ókomna*. Að þessu leyti minnir hún fremur á „harðsoðnu“ söguna en klassísku leynilög-reglusöguna. Tzvetan Todorov, sem kallar harðsoðnu söguna og sögur af hennar tagi „spennusögur“ („série noire“ eða „thriller“) í bók sinni *The Poetics of Prose*, segir þær einkennast af því að farið sé „frá orsök til afleiðingar“ (1977:47). Sú er raunin í Gísla sögu, með þeim fyrirvara þó, að *orsökin* er aldrei fullkunn.

Hið hálfsgða, ósgða og hvers kyns margræðni og tvíræðni halda áfram að vekja þá hugmynd að persónur hafi ýmsu að leyna eftir að Súrsbörn þrjú koma til Íslands og setjast að í Haukadal við Dýrafjörð. Tvennt skiptir þá sennilega mestu. Annars vegar þeir atburðir sem verða á vorþingi, þ.e. að Gestur Oddleifsson segir fyrir um ósætti Haukdæla — bræðranna Þorkels og Gísla, Þorgríms goða, manns Þórdísar og Vésteins, mágs Gísla — og að fóstbræðralagið, sem Gísli vill stofna til með þeim, fer út um þúfur af því að Þorgrímur vill ekki gerast fóstbróðir Vésteins. Hins vegar samtal Auðar og Ásgerðar um eigin ástamál sem Þorkell verður áheyrsla að og veldur því að hann yrkir vísu sem boðar mannvíg og flyst aukinheldur úr búi með Gísla en gengur í bú með Þórdísi systur sinni og Þorgrími.

Vígið á Vésteini mági Gísla er *morðgátan* sem menn hafa þóst sjá. Þar eð hann er myrtur á heimili Gísla að næturþeli þegar fólk er ýmist í fastasvefni eða úti við að bjarga heyjum í aftakaveðri, vokir gátan yfir frásögninni allt til loka hennar. Ekki kemur fram að Gísli og heimamenn hans viti hver morðingi Vésteins er. Lesendur kunna hins vegar að sjá kaflaheitið „Þorgrímur drap Véstein“ — yfirleitt er það reyndar ekki að finna í lestrarútgáfum⁶ — og geta annaðhvort haft það fyrir satt og þar með eytt *morðgátunni* ellegar litið á það sem eina af mörgum vísbendingum um morðingjann.⁷ Er Gísli ákveður um síðir að ganga til hefnda og lætur hefndina koma niður á öðrum mági sínum, Þorgrími, manni Þórdísar, verður önnur morðgáta til innan sögu. *Innan* sögu af því að lesendur fylgjast með Gísla vega Þorgrím — þar sem hann liggur við

⁶ Sjá t.d. Gísla saga Súrssonar 1943. Útg. Björn Karel Þórólfsson. Vestfirðinga sögur. *Íslensk fornrit* VI; Gísla saga Súrssonar 1971. Útg. Skúli Benediktsson; Gísla saga Súrssonar 1969. Útg. Grímur M. Helgason og Vésteinn Ólason. *Íslenskar fornsögur* III; Gísla saga Súrssonar 1985. Útg. Jóhanna Sveinsdóttir; Gísla saga Súrssonar 1987. Útg. Bragi Halldórsson, Jón Torfason, Sverrir Tómasson og Örnólfur Thorsson. *Íslendinga sögur og þættir* II.

⁷ Hér er gengið út frá að menn reyni að skilja texta handrits styttri gerðarinnar (AM 556 a 4to) fremur en þeir geri sér hugmynd um „upphaflegan“ texta.

hlið Þórdísar — með sama vopni, á sama tíma (um nótt) og sama hátt og Vésteinn var veginn en heimamenn goðans, sennilega að einum undanskildum, sofa drykkjusvefni og vita ekki hver morðinginn er. Þegar Gísli kemur seinna upp um sjálfan sig og er dæmdur í útleigð breytist sagan hins vegar og líkist allt til loka frekast *spennusögu* þar eð áherslan liggur á að segja frá eftirlýstum manni sem allir vita hver er, leitinni að honum og líðan hans uns til loka-uppgjörs kemur.⁸

3

Í ritgerð sinni *S/Z* bendir Roland Barthes á að frásögn eða hluta hennar megi fella í formgerð sem sé eins og leið frá spurningu eða gátu til hugsanlegs svars eða lausnar. Frumþáttur í slíkri formgerð sé túlkunarkóðinn eða -röddin. Barthes segir:

[...] vandinn er *að halda* gátunni í upphaflegu tómarúmi lausnar hennar [...]: hann [túlkunarkóðinn] verður að valda *töfum* (tálum, hléum, útúrdúrum) í flæði orðræðunnar; formgerð hans er í grunninn andóf þar eð hún spyrnir gegn óumflýjanlegri framsókn tungumálsins, leikur sér með hindranir: milli spurningar og svars er heilt svið tafa og einkenni þess mætti nefna „að láta lítið uppi“ [...] (Barthes 1970:81–82).

Til túlkunarkóðans er stundum vísað þegar fjallað er um hefðbundnar leynilögreglusögur enda kynna þær allajafna lausn morðgátunnar áður en yfir lýkur; þær eru að drjúgum hluta tafasviðið „milli spurningar og svars“ (breytt letur BSK). Menn sækja þó ekki ósjaldnar til bókar Todorovs sem fyrr var minnst á. Hann greinir tvær sögur í hefðbundnu leynilögreglusögunni — eða morðgátunni, sögu glæpsins og sögu rannsóknarinnar, og nefnir að hinni fyrri ljúki áður en hin síðari hefjist. Saga glæpsins sem sé fjarri, segi hvað hafi gerst í reynd (*faflan*) en saga rannsóknarinnar (*fléttan* eða nákvæmar *orðræðan*) skýri hvernig komist er að raun um það. Frásögn leynilögreglusögunnar fari því „frá afleiðingu til orsakar“ (1977:44–46, 47).

Peter Hühn hefur þróað hugmyndir Todorovs í grein þar sem hann fjallar um mismunandi „duldar sögur“ í þremur frásögnum frá síðari hluta 20. aldar.

⁸ Um spennusöguna (thriller) sjá ennfremur Nusser 2003:48–65.

Hann lýsir sambandi sögu og orðræðu í hefðbundnu leynilögreglusögunni svo (1997:42):⁹

Tengsl 1: *glæpur*

saga glæpsins

(hvernig hann er framinn)

dulin orðræða sögu glæpsins

(spor í heiminum)

- - - *rannsókn* getur af sér: *sýnilega orðræðu sögu glæpsins*

Tengsl 2: *rannsókn*

saga rannsóknarinnar

(hvernig að henni er staðið)

dulin orðræða rannsóknarsögunnar

(einkenni á atferli leynilögreglu-
mannsins sem hjálparhella hans greinir
skilmerkilega frá)

- - - *eigin frásögn leynilög-
reglumannsins* getur af sér:

*sýnilega orðræðu rannsóknar-
sögunnar sem felur í sér*

sýnilega orðræðu sögu glæpsins.

Hühn heldur því fram að drifkraftur leynilögreglusögunnar sé átök milli andstæðra lögmála *leyndar* og *rökhyggju* sem skilyrði þó hvort annað. Hann telur að lykilhlutverk leyndar í frásagnargerð leynilögreglusögunnar feli í sér vitsmunahyggju; þar séu það stjórnunarþættir að afla þekkingar og neita að deila henni með öðrum, svo og að greina hana vitsmunalega. Leynd og vitsmunastarfsemi gegni með öðrum orðum gjarna hlutverki *valdataekja* og það hlutverk þeirra geri ráð fyrir „frjálslyndu“ borgaralegu samfélagi þar sem „óhlutdrægt“ lagakerfi er við lýði og opinber sönnunargögn og skynsemisrök ein tryggi að lögum sé framfylgt og dómar falli (1997:42–43).¹⁰

Í ljósi skrifa Barthes, Todorovs, Hühns og Johns G. Cawelti — sem skrifað hefur um einkenni hefðbundnu leynilögreglusögunnar með hliðsjón af sögum

⁹ Brooks segir að Todorov hafi gert morðgátuna að „frásögn frásagnanna“ og „hefðbundna formgerð hennar að afhjúpun á öllum frásögnum“, sjá Brooks 1984:25. Það er að ákveðnu marki rétt en greining Hühns sýnir hvernig vinna má áfram með hugmynd Todorovs. Um Brooks, Todorov o.fl. sem reynt hafa að greina séreinkenni „skáldskapar um glæpi“ sjá Malmgren 2001:1–3.

¹⁰ Tilvitnunarkerki eru hér aðeins sett um „frjálslynt“ og „óhlutdrægt“ af því að deila má um matið sem í orðunum felst.

Edgars Allans Poe — má t.d. skoða þá morðgátu sem snýr að lesendum Gísla sögu.

Víg Vésteins og atburðir sem verða á undan því og strax í kjölfar þess minna á *einn* af *sex* liðum í lýsingu Caweltis á atburðamynstri leynilögreglu-sögunnar, þann sem hann gefur heitið „glæpur og vísbendingar“ (1977:82). Frá og með víginu má einnig lesa persónur Gísla sögu í að minnsta kosti þrjú af þeim fjórum hlutverkum persóna er Cawelti telur einkenna leynilögreglu-söguna: „fórarlambið“, „glæpamaðurinn [glæpamennirnir]“ og „þeir sem glæpurinn ógnar en megna ekki að leysa hann.“ Sjálfan „leynilögreglumanninn“ vantar hins vegar (1977:91).

Meginspurningar, sem rísa við vígið og minna á formgerð leynilögreglu-sögunnar, eru að sjálfsögðu:

1. Hver er morðinginn?
2. Hvaða ástæður liggja til þess að hann vegur Véstein?

Spurningarnar hvetja menn til að hugleiða textann nákvæmlega, ekki síst það sem á undan er gengið. Þeir hljóta með öðrum orðum að takast á við gátuna. Þá skiptir um svip það sem fyrr virtist tiltölulega hefðbundin Íslendingasagnafrásögn af ósætti er magnast og leiðir til víga. Spennan sem áður fólst frekast í stigvaxandi átökum, undirbúningi undir víg eða tilraunum til að forða persónu frá dauða — sbr. viðvaranir þrjár sem Vésteinn fær á leið sinni að Hóli og peninginn sem Gísli sendir honum¹¹ —, ræðst nú um hríð ekki síst af því að bæði aðalpersónan og lesendur glíma við misvísandi upplýsingar. „Forvitni“ lesenda — sem Todorov telur einkenna klassísku leynilögreglu-söguna öfugt við harðsoðnu söguna — rekur þá til að reyna að komast til botns í málinu (1977:47). Spennan í þeim er að nokkru bundin þeirra eigin túlkun, en einnig hegðan og túlkun Gísla sem má líkja við atferli og rannsókn spæjara í leynilögreglusögu — að minnsta kosti fyrst eftir víg Vésteins, t.d. er hann sendir Guðríði að Sæbóli til að fá upplýsingar þaðan.

Vísbendingar um morðingja Vésteins hníga í þrjár áttir og þó einkum í tvær. Líklegastir kándídatar í morðingjahlutverkið eru:

1. Þorgrímur goði, á eigin forsendum eða sem erindreki Þorkels Súrs-sonar.
2. Þorkell Súrsson.

¹¹ Um þessi atriði sjá nánar t.d. Bergljót S. Kristjánsdóttir 1999:xxii–xviii; 2001:11–12.

3. Þorgrímur nef, hinn fjölkunnugi nágranni Súrsbarna — en þá sem erindreki Þorgríms og/eða Þorkels.¹²

Margt hefur verið skrifað um hinn hugsanlega morðingja og hafa sumir tekið að sér hlutverk rannsóknarmanns af ætt Holmes og Poirots og að sjálfsgöðu beitt vitsmunum og rökhyggju til að komast að niðurstöðu.¹³ Þeir hafa meðal annars sagt eitthvað á þessa leið:¹⁴

Þorkell Súrsson er morðingi Vésteins

Með því mælir:

Hann hlustar á Ásgerði konu sína játa að hún elski Véstein.

Hann heyrir Auði, konu Gísla, taka þannig til orða að hann telur vísast að Ásgerður hafi sofið hjá Vésteini eftir að hún giftist.

Hann kveður vísu þar sem hann boðar mannvíg.

Hann slítur félagsbúskap sínum með Gísla og flyst í bú til Þorgríms goða. Sverðið Grásíða er arfshlutur hans, hann leggur það fram sem efnivið í morðvopnið, spjótið Grásíðu, og er viðstaddur smíði þess.

Hann er vel vopnfær.

Af orðum Geirmundar fóstura Þorkels má ráða að hann grunar að Þorkell sé vegandinn.

Gísli felur spjótið af því að hann veit að Þorkell er morðinginn.

Þorkell þráspyr um líðan Auðar eftir vígið af því að hann er vegandinn.

Bjartmarssynir reka mál Gísla illa á þingi af því að þeir vita að hann hefur ekki vegið morðingja Vésteins.

¹² Hermann Pálsson hefur réttilega bent á að ekki sé hægt að ganga fram hjá Þorgrími nef þegar rætt er um hugsanlega morðingja Vésteins, sjá Hermann Pálsson 1975:134. Um Þorgrím nef verður þó ekki fjallað sérstaklega sem morðingja í meginmáli, aðeins nefnt hér að hann er næsti nágranni Gísla fyrir utan ábúendur á Sæbóli. Hlutur hans að smíð morðvopnsins kynni því að vitna um að í Haukadal sögunnar hafi Gísli þótt heldur 'stór'.

¹³ Anne Holtmark segir beinlínis að það sé freistandi að fjalla aftur um spurninguna hver sé morðingi Vésteins með aðferðum sem beri keim af „„hver var morðinginn?“““ spurningu nútímaleytnilögreglusagna. Sjá Holtmark 1951:44. Riti Kroesen orðar svipaða hugsun hins vegar svo: „But we have the right to do some *detecting* on our own, as the author evidently loves to leave us in the dark“ (breytt letur BSK). Sjá Kroesen 1982:387.

¹⁴ Holtmark (1951:44–52) varð fyrst til að draga í efa að Þorgrímur væri vegandi Vésteins. Seinna bættust fleiri við, sjá t.d. Bredsdorff 1964:7–21; Bürling 1983:118–119; Eiríkur Björnsson 1976:114–117; Valentin 1993:81–88. Sjá einnig Hermann Pálsson 1975:133–137. Hermann er þó þeirrar skoðunar að lesendum sé ekki ætlað að vita hver vó Véstein. Rökin sem rakin eru hér að ofan eru flest sótt til þessara manna, en þó ekki tínt til hvaðeina er þeir nefna.

Vésteinssynir sem vega Þorkel hljóta að hafa Auði föðursystur sína sem heimildarmann að því að hann hafi vegið föður þeirra. Hún varð vitni að víginu.

Þeir sem litið hafa svo á að Þorgrímur væri morðinginn, ekki Þorkell, segja hins vegar eitthvað í þessa veru:¹⁵

Þorgrímur er morðingi Vésteins

Með því mælir:

Hann neitar að sverjast í fóstbræðralag við Véstein.

Hann er vel vopnfær, sbr. að hann vegur þá sem felldu son hans.

Hann felldi hug til Auðar áður en hún giftist Gísla og ætla má að Vésteinn hafi neitað honum um hönd hennar.

Hann stendur að smíði morðvopnsins.

Nafn hans er bundið með orðaleik í tveimur draumum sem Gísla dreymir áður en Vésteinn er veginn. Hann „jatar“ í kviðlingi sem hann kveður að hann sé morðingi Vésteins.¹⁶

Hann er ekki svarabróðir Vésteins og getur því öfugt við Þorkel vegið hann án þess að ganga á eiða.

Hann er hugrakkur öfugt við Þorkel sem er ragur.

Fjórmenningarnir Gísli, Þorkell, Þorgrímur og Vésteinn eiga sér fyrirmynd í Gunnari, Höгна, Guttormi og Sigurði í Völsungafrásögunnum; Þorgrímur samsvarar Guttormi.¹⁷

Í Eyrbyggju og báðum gerðum Gísla sögu kemur fram að hann hafi vegið Véstein.

¹⁵ Sjá t.d. Finnur Jónsson 1903:x–xi; Prinz.1935:9; Björn Karel Þórólfsson 1943:xi; Seewald. 1976:10; Andersson 1969:18–28; Foote 1975:63–71; Thompson 1973:85–90; Mundal 1974: 57–62; Kroesen 1982:386–390; Meulengracht Sørensen 1986:248; Vésteinn Ólason 1999: 169; Þórður Ingi Guðjónsson (ópr. fyrirlestur, haldinn á málstofu Stofnunar Árna Magnússonar í mars 2004).

¹⁶ Foote virðist vera þessarar skoðunar (1975:70–71). Sjá og Meulengracht Sørensen 1986:248; sjálf komst ég að annarri niðurstöðu í fyrirlestri (ópr.) á Fornsagnáþinginu í Bonn 2003.

¹⁷ Andersson (1969:22) lagði áherslu á að Gísla saga „væri undir beinum áhrifum frá hetjukvæðum Eddu“. Gegn því má tefla að í sögunni virðist hugum lesenda markvisst beint ýmist að hetjukvæðum Eddu og frásögnum af heiðnum goðum *ellegar* að kristnum textum, biblíunni, apókrýfum ritum hennar o.fl. Textatengslin auka m.ö.o. á margræðni sögunnar fremur en draga úr henni.

Líklega hafa menn oftast gert ráð fyrir að ástamál valdi því að Vésteinn er myrtur, enda þótt þá hafi greint á um hver væri morðinginn og hvort hann gengi erinda sjálfs síns eða annarra. En hvatar morðsins kunna líka að vera aðrir, t.d. ótti persóna um þjóðfélagsstöðu sína eða þörf þeirra til að standa vörð um hana. Túlka má söguna svo að málið snúist ekki einvörðungu um að ryðja Vésteini úr vegi og jafnvel að það sé léttvægt miðað við hitt að koma höggi á Gísla. Þannig má t.d. styðja með dæmum að Þorgrímur telji sér standa ógn af Gísla fremur en mági hans.

Gísli er norskur höfðingjasonur, alinn upp á valdaheimili, enda þótt hann fari ekki með nein formleg völd á Íslandi. Í ofanálag er honum einkar margt vel gefið. Á vorþinginu afdrifaríka er eftirtektarvert að hann bregst í tvígang við eins og hann sé foringi þeirra fjórmenninga enda þótt goðinn mágur hans sé viðstaddur. Í fyrra sinnið þegar hann mælist til að þeir félagar gangi til dóma er Arnór gassi segir menn ámæla þeim fyrir að sitja að drykkju; í seinna skiptið þegar hann túlkar forspá Gests Oddleifssonar um framtíðarósætti Haukdæla sem slúður en kemur þó með tillögu um hvernig vinna megi gegn því að Gestur reynist sannspár. Hugsanlegt er að Þorgrími líki ekki frumkvæði Gísla og fái bakþanka í miðjum fóstbræðralagseiðunum, eða hann vilji kanna hollustu hans með því að neita að gerast svarabróðir Vésteins. Er Gísli tekur afstöðu með Vésteini en ekki goðanum, býður hann valdsmanni fjölskyldunnar að minnsta kosti birginn. Seinna bætir hann um betur þegar hann kemur frá Danmörku og leggur af blót. Þar með lýsir hann því sennilega yfir að hann hneigist til kristinnar trúar og ögrar hinum heiðna goða. Fyllsta ástæða er því til að ætla að Þorgrímur sjái ástæðu til að veita honum ádrepu og koma í sömu mund í veg fyrir að hann vaxi honum yfir höfuð. Og hvað er þá vænlegra en að vega öflugasta manninn í liði Gísla, kaupmanninn Véstein sem safnar auðæfum og gæti í krafti þeirra orðið hættulegur stuðningsmaður hans?

Svipaða röksemdaþulu má hafa uppi um Þorkel. Hann vill vísast hefna þess að Vésteinn hefur kokkálað hann og í sömu mund kenna konu sinni lexú og særa Auði konu Gísla jafnilla og hún hefur sært hann.¹⁸ En hitt getur allt eins verið að hann sækist eftir að vega vin Gísla, af því að Gísli vó vin hans forðum í Noregi.¹⁹ Samkvæmt siðvenju ættarsamfélagsins á Þorkell að vera í forsvari fyrir þeim bræðrum. Gísli hefur hins vegar tekið fram fyrir hendur hans og gengið á virðingu hans. Slíkt athæfi kann að kalla á hefndir.

¹⁸ Foote (1963:107) lýsir þessum kenndum Þorkels vel.

¹⁹ Meðal þeirra sem bent hafa á að Noregsfrásögnin mæli með að Þorkell vilji með vígi Vésteins ná sér niðri á Gísla er Andersson (1969:15).

Hugmyndir manna um morðingja og mótíf í Gísla sögu vitna meðal annars um að hið ósagða, hálf sagða og margræðnin eru heillandi einkenni hennar. Þau orka þannig að freistandi verður að bera söguna við samtíma „gátur“ og skrif um þær. Gallinn er hins vegar sá að ævinlega virðist eitthvað bera á milli.

Túlkunarrödd Rolands Barthes (1970:81–82) hrekkur t.d. skammt af því að formgerð sjálfrar morðgátunnar í Gísla sögu er ekki frá „spurningu til svars“ (breytt letur BSK). Í Íslendingasögunni er föflunni og orðræðunni ekki stillt upp „hlið við hlið“ eins og í klassísku leynilögreglusögunni — svo að vísað sé til Todorovs (1977:46). Hinn eiginlega rannsóknarmann og hlut hans „vantar“ ekki aðeins í miðaldasöguna heldur og þann mannskilning sem lýsir af persónu hans og á að vera lesendum leiðarljós í gegnum verkið. Descartes, vísindauppgötvanir Newtons og fleiri, svo ekki sé talað um iðnbyltinguna og upplýsinguna hafa enda ekki litið dagsins ljós þegar sagan er felld á skinn. „Leyndin“ — og/eða margræðnin — í Gísla sögu yfirskyggir rökhyggju og skynsemi sem lesendur reyna að beita þannig að þær hrökkva ekki til að leysa gátuna.

Gísli afhjúpar heldur ekki Þorgrím með rökleiðslu og sönnunargögnum. Hann vegur hann á laun, að því er best verður séð, knúinn af tilfinningum, harmi, særðu stolti — sbr. leikana þar sem hann og Þorgrímur etjast við²⁰ — hugsanlega gimdarást á Þórdísi og löngun til að halda hlífiskildi yfir Þorkeli. Mótífin að vígi Þorgríms eru þó ekki fremur en mótífin að vígi Vésteins fullljós.

Sú „gáta“ sem mestu skiptir í Gísla sögu er því kannski frekast af hverju morðingi Vésteins kýs að vega á laun að næturpeli enda þótt víg í dagsbirtu séu almenn hefndaraðferð í söguheiminum ef gengið er á rétt og virðingu manna. Einfaldasta svarið er sennilega að morðinginn sé sá maður sem megi ekki gera sig beran að blóðhefnd í stað þess að fara lagaleiðina — þ.e. *goðinn* Þorgrímur. En hann kann líka að vera sá maður sem má ekki í þessu tilviki gera sig beran að blóðhefnd, þ.e. Þorkell sem deilt hefur búi með mági og systur fórnarlambins og hugsanlega svarist í fóstbræðralag við það.²¹ „Gátan“ er sem sé ekki gáta heldur spurning sem sagan kveikir í anda spurningarinnar „Hvat mælti Óðinn / áðr á bál stigi / sjálfir í eyra syni“ (Vafþrúðnismál 54, *Norræn fornkvæði* 1867:74).

²⁰ Um þetta efni fjallaði ég í óprentaða fyrirlestrinum á Fornsagnáþinginu í Bonn 2003.

²¹ Menn hafa deilt um hvort fóstbræðralagið gildi að hluta til enda þótt Þorgrímur skerist úr leik. Sjá t.d. Björn Karel Þórólfsson 1943:xxi; Andersson 1969:21.

Afstaðan til „sannleikans“ í Gísla sögu og lýsing aðalpersónunnar sem morðingja minnir, líkt og atburðarás hennar, sumpart á aðrar gerðir glæpasögunnar en morðgátuna. Í harðsoðnu sögunni og áþekktum sögum eru „tákn heimsins“ t.d. „hvorki trúverðug né trygg“ — svo að tekin séu orð af munni Carls D. Malmgren (2001:193)²² — og hið sama mætti segja um íslensku miðaldasöguna. En í henni er engin persóna jafngildi harðsoðna spæjarans sem holdgervings „gilda og merkingar“ (Malmgren s. st.). Í sögum þar sem aðalpersónan er glæpamaðurinn er einatt sett á oddinn að lesendur „reyni glæpin“ fremur en að þeir leysi gátu; að þeir samsami sig sálsjúkri persónu og leitist við að skilja forsendur hennar (Malmgren s. st.). Til sanns vegar má færa að lesendur Gísla sögu „reyni“ víg goðans með skáldinu, morðingja hans, og séu hvattir til að skilja þær hvatir sem að baki búa. Sálsýkina skortir hins vegar.

Sé gengið út frá að lesendur séu allajafna þeir sem endurgera söguna — sem andstæðu orðræðunnar — í hverju bókmenntaverki, geta lesendur Gísla sögu auðvitað „smíðað“ söguna að baki morð, gátum“ hennar eins og þeim sýnist og sinnt þannig einhvers konar spæjarastarfi. En þar með er ekki sagt að þeir færast almennt nær skilningi á leynd og margræðni verksins. Menn geta ekki aðeins séð lesendur fyrir sér sem spæjara heldur einnig rithöfunda. Og í Gísla sögu snýst málið um að greina höfundarafstöðuna — eins og Anne Holtsmark (1951:47) var t.d. einkar ljóst. Samanburður miðaldasögunnar og klassísku leynilögreglusögunnar, sem oftast mun talin sprottin á 19. öld, leiðir kannski ekki síst í ljós að „sú gamla“ orkar miklu „nú tímalegri“ en „sú unga“.²³ Að því er vert að hyggja nánar.

4

Gísla saga á ýmislegt sameiginlegt með bókmenntum sem eru nokkuð yngri en klassíska leynilögreglusagan en hér skal aðeins minnst á tvö atriði. Fyrst er til að taka að frásagnartækni sögunnar — og raunar margra annarra Íslendingasagna — minnir sumpart á aðferð þeirra skáldsagna sem skipað hefur verið undir heitið kvikmyndaskáldsaga eða kenndar hafa verið við kvik-

²² Tekið skal fram að Malmgren talar ekki um „harðsoðnar sögur“, heldur greinir á milli gátu- („mystery“), spæjara- („detective“) og glæpasagna („crime fiction“).

²³ Um upphaf leynilögreglusögunnar sjá t.d. Knight 2004:3–29; Julian Symons 1985:27–41. — Sumpart orkar Gísla saga líka nútímalegri en harðsoðna sagan en að því skal vikið í öðru samhengi.

myndir með öðrum hætti.²⁴ Þær sækja til kvikmyndalistarinnar ýmsar aðferðir sem eru gamalkunnar af bókmenntum og málalagist.²⁵ Í sögum af þessu tagi er meðal annars reynt að *sýna* persónur og atburði fremur en að sögumaður setji á langar ræður um þær; þar er gjarna vísað ákaft í önnur verk og aðra höfunda og leitast við að „flétta“ veruleikann utan sagnanna inn í þær til að lesendur öðlist nýja sýn á þann heim sem þeir hrærast í. Óvenju markvisst er einnig unnið með sjónarhorn og samspil þeirra og sömuleiðis ljós og myrkur; lesendum er einnig gjarna svipt milli ólíkra staða og persóna til að skapa spennu og sjónum þeirra beint á víxl að hinu smáa og stóra eða því sem er fjær og nær. Loks er ekki fátítt að draumum eða sýnum sé skotið inn í atburðarásina, þegar persónur eru hrjáðar af vanlíðan og þannig reynt að tjá hið „ómeðvitaða“ eða færa hið óræða og ósýnilega inn á svið frásagnarinnar.

Flest þessara einkenna má finna í Gísla sögu. Fyrir vikið höfðar hún ekki síður til myndskyns lesenda en rökhyggju og getur á köflum orkað eins og hún væri skrifuð fyrir áhrif kvikmyndataekni. Frásagnirnar af launvígum eru gott dæmi um það.²⁶ Þær eru að mörgu leyti hliðstæður en í þeim er spenna byggð upp með mismunandi hætti. Skýringin er meðal annars sú að unnið er með sjónarhorn og sjónmið af einstakri natni og hugað vel að ljósi og myrkri. Frásagnin af vígi Vésteins hljóðar svo:

Nú er gengið inn nokkru fyrir lýsing, hljóðlega, og þangað að sem Vésteinn hvílir. Hann var þá vaknaður. Eigi finnur hann fyrr en hann er lagður spjóti fyrir brjóstið svo að stóð í gegnum hann. En er Vésteinn fékk lagið, þá mælti hann þetta: „Hneit þar,“ sagði hann. Og því næst gekk maðurinn út. En Vésteinn vildi upp standa; í því fellur hann niður fyrir stokkinn dauður (21).

Eins og sjá má er sjónarhornið í upphafi inni í húsinu og augum beint að þeim sem kemur inn. Sérstaklega er tekið fram að enn sé ekki hjart. Við það bætist að þolmynd er notuð „inn var gengið“ og sneitt hjá að nefna komumann. Því verður hann nánast eins og skuggamynd er lesendur sjá líða til Vésteins —

²⁴ Um kvikmyndaskáldsöguna (filmischer Roman) sjá t.d. Jan Knopf 1984:297; um rithátt (Schreibweise) kvikmynda sjá t.d. Joachim Paech 1997:122 o. áfr. Menn hafa fyrr tengt frásögn Íslendingasagna kvikmyndum, sjá t.d. Foote 1963:105.

²⁵ Sjá t.d. Sergei M. Eisenstein 1942/1947 og Eisenstein 1968:77–84.

²⁶ Ýmsir hafa skrifað vel um launvigin, sjá t.d. Foote 1963:106; Meulengracht Sørensen 1986: 235–263 og Vésteinn Ólason 1999:163–175.

sem þá kemst í brennidepil. Spennan felst með öðrum orðum fyrst í því að ekki er vitað hver gengur í hús og af hverju hann gengur *hljóðlega*. Það hlýtur hins vegar að vekja illan grun. Á hann er slegið með orðunum um Véstein „Hann var þá vaknaður“. Lesendur hugsar kannski með sér að Vésteinn geti varist eða orðið gerandi ef eitthvað illt er í uppsiglingu. En þá er sjónarhornið flutt til hans, og í sömu mund breytist hann í fórnarlamb svo að grunurinn, sem kviknaði og dofnadi, verður vissi. Til morðingjans er ekki vísað með nafnorði fyrir en Vésteinn hefur sagt sín fleygu andlátsorð: „Hneit þar“ (21). Þá fær vegandinn skyndilega á sig mannsmynd — hann er kallaður „maðurinn“ (21) — og gengur sömu leið og hann kom en augljóst er að skóhljóð hans hverfur í ruskinu þegar Vésteinn reynir að rísa upp og dynk sem eftir fylgir er hann fellur niður dauður.

Í frásögninni af vígi Þorgríms er allt öðru vísi að verki staðið. Þar fylgjast lesendur með Gísli allt frá því að hann tekur upp spjótið sem hann hyggst nota og leggur af stað heiman að frá sér til þess er hann snýr aftur heim og leggst í hvílu sína. Þegar hann er kominn inn í hús hjá Þorgrími er sjónarhornið mestanpart bundið við hann, vegandann, þannig að spennan tengist ekki vafa um hver vegandinn er heldur hinu hvort hann kemst upp með tiltækið. Fyrir vikið er frásögnin miklu lengri en af vígi Vésteins og spennuvaldarnir fleiri. Enn meira er unnið með ljós í henni en hinna fyrri þar eð þrjú ljós loga í skálanum sem Gísli þarf að ganga gegnum og lesendur vita að fjöldi manns sefur í. Sérstakur spennuvaldur verður því hvort honum tekst að slökkva ljósin. Annar er að hann þreifur á tvígang fyrir sér í rekkju Þorgríms og Þórdísar áður en hann vegur Þorgrím og í bæði skiptin er brugðist við í rekkjunni. Í fyrra skiptið segir sagan:

Nú gengur hann [...] að lokhvífunni þar er þau Þorgrímur hvíldu og systir hans og var hnigin hurð á gátt og eru þau bæði í rekkju. Gengur hann þangað og þreifast fyrir og tekur á brjósti henni og hvíldi hún nær stokki.

Síðan mælti hún Þórdís: „Því er svo köld hönd þín Þorgrímur?“ og vekur hann. Þorgrímur mælti: „Viltu að eg snúist að þér?“ Hún hugði að hann legði höndina yfir hana (29).

Bent hefur verið á að þarna komi fram hvers vegna Gísli hefur drepði alla elskhuga systur sinnar og endar með að drepa eiginmann hennar.²⁷ Sagan láti

²⁷ Sjá t.d. Hermann Pálsson 1974:19.

hann taka á brjósti hennar til að sýna að hann beri aðrar og heitari tilfinningar til hennar en bróðurást eina. Sitthvað fleira í sögunni mælir með að svo sé. En að sinni skiptir mestu samleikur textabrotsins við það sem í kjölfarið fer. Hann sýnir af hvílíkri nákvæmni er spilað á myndskyn lesenda, hvernig einingar eru felldar saman þannig að magnaðar andstæður rekast á og hvernig stök mynd, t.d. af einni hönd getur verið myndræn lýsing með fleiri táknrænar skírskotanir en eina. Framhaldið hljóðar svo:

Gísli bíður þá enn um stund og vermir höndina í serk sér en þau sofna bæði. Nú tekur hann á Þorgrími kyrrt svo að hann vaknaði. Hann hugði að hún Þórdís vekti hann og snerist þá að henni. Gísli tekur þá klæðin af þeim annarri hendi en með annarri leggur hann í gegnum Þorgrím með Grásíðu svo að í beðinum nam stað (29).

Þrívegis sjá lesendur sömu hönd, hönd vígamanns seilast inn í lokrekkju og snerta hjón sem þar eru fyrir, fyrst konuna, þá manninn og loks draga af þeim rekkjuvoðirnar. Bæði halda að hitt sé að verki. Nöturlegur húmor leynist í því er konan spyr eiginmanninn hví hönd hans sé köld. Af svari hans má ráða að hann leggur táknrænan skilning í köldu höndina; hann heldur að konan sé að saka hann um kynkulda, spyr hvort hann eigi að snúast að henni, þ.e. hefja ástaleiki — en lætur það þó vera. Þegar höndin snertir sjálfan hann skömmu síðar, lætur hann sig þó hafa það að snúa sér að konunni. En þegar höndin birtist þriðja sinni og sviptir burt rekkjuvoðunum og önnur hönd rekur spjótið gegnum eiginmanninn verður ljóst að spurningin „Hví er svo köld hönd þín [...]“ var táknræn á annan hátt en hann hélt; hún var táknrænn forboði þess sem koma skyldi, dauða hans — en ekki líflegra samfara sem hefðu hugsanlega getað bjargað lífi hans hefði hann nennt þeim í fyrstu.

Hið tvöfalda táknræna hlutverk köldu handarinnar leiðir hugann að því er Gísla saga bregður upp myndum sem vísa út fyrir söguheiminn, tengir hann táknum í evrópskri miðaldamenningu og víkkar hann þannig að hann verður ekki saga af íslenskum persónum á útkjálka heldur sagan af mannum í heiminum við tiltekna sögulegar aðstæður, sem nýtist lesendum við aðrar sögulegar aðstæður. Stundum er um það að ræða að örstuttar myndrænar frásagnir af ónafngreindum aukapersónum eru klipptar inn í atburðarásina — svo notað sé orðfæri er tengist kvikmyndum. Lítið atvik er hendir Véstein Vésteinsson er hann ríður heim til Gísla á vit dauða síns má taka sem dæmi.

Ferð Vésteins er nýtt til að magna spennu og nær heill kafli í sögunni, sem kunnugt er, lagður undir hana. Við upphaf kaflans, þegar Vésteinn er kominn

nokkuð á leið segir frá því er hann kemur þar að sem tveir húskarlar „[...] deildu um verk og hjuggust með ljám [...]“. Menn hafa allajafna ekki gert þessari frásögn hátt undir höfði en ef þeir reyna að sjá fyrir sér atburðinn sem lýst er skiptir allt um svip. Maður með ljá og á móti honum, annar, líka með ljá og báðir að höggva. Þessi mynd reynist þegar upp er staðið ekki aðeins táknrænn forboði þess sem koma skal, þ.e. morða Vésteins og Þorgríms, heldur verður hún til þess að hin kristilega mynd af manningum með ljáinn rís yfir hinn heiðna söguheim og mannvíg birtast ekki aðeins í ljósi sæmdarhugsjóna heiðninnar heldur einnig boðorða kristinnar. Og þá má ekki gleyma því að styttri gerð Gísla sögu er ekki varðveitt í eldri handritum en frá 15. öld. Hún er skrifuð af kristnum sagnaritara og fyrir kristna lesendur enda þótt sögutími hennar sé 10. öld, skömmu áður en kristni er lögtekin á Íslandi. Sæmdarhugsjónin og hefndarskyldan voru hins vegar við lýði langt fram eftir öldum og sumir telja að eimi eftir af þeim enn.

Í seinni hluta Gísla sögu eru sviðsskipti tíð enda gjarna ‚stokkið‘ milli frásagna af atburðum í vöku skáldsins og svefni; farið frá fjölmennri leit að honum vítt um Vestfirði og Breiðafjörð til drauma hans í Geirþjófsfirði. Með draumunum hverfist frásögnin ekki inn í huga Gísla sofandi eða á mörkum svefns og vöku eins og þekkt er í draumföllum persóna í kvikmyndum og skáldsögum sem taka tækni þeirra til fyrirmyndar. En draumarnir gegna því hlutverki í fornsögunni líkt og í nútímaskáldsögunum að tjá á myndrænan hátt reynslu dreymandans; að sýna það sem innra með honum brýst þegar hann hefur enga stjórn á hugarstarfsemi sinni og draga fram angist hans í vöku andspænis myndmáli sem hann veit ekki hvað táknar.

Draumkonurnar tvær sem vitja Gísla gefa honum upplýsingar sem vísa að minnsta kosti í tvær áttir: Hin betri heitir honum auði og farsæld annars heims og brýnir fyrir honum að breyta í lífi sínu sem kristnum manni sæmi; hin verri kveðst munu gera öll fyrirheit hinnar betri að engu og ríða hann blóði. Sjálfur stendur hann frammi fyrir því að túlka draumana. En það er hægara sagt en gert ekki síst af því að myndir þeirra og orð draumkvennanna eru oft bæði torræð og margræð.

Reynist túlkunin Gísla vandasöm í draumfrásögunum verður hún lesendum síst léttari. Gísli segir Auði konu sinni oftast frá draumum sínum í bundnu máli og hefur þá orð draumkvennanna nær undantekningarlaust eftir í beinni ræðu. En fyrir kemur að hann rekur efni draumanna líka í óbundnu máli. Þá sleppir hann gjarna ýmsu sem fram kemur í vísunum ellegar útleggur orð draumkvennanna svo að eins víst er að lesendur séu ósammála túlkun hans

eða undrist að minnsta kosti hvað hann velur og hverju hann sleppir. Þar með er hlutverk Gísla sem túlkanda orðið lykilatriði í frásögninni og brýnt að meta trúverðugleika hans og mótíf við túlkunina. Þegar við bætist að draumkonurnar fá í krafti myndmáls svip af Auði konu hans og Þórdísi systur hans og ummæli þeirra skírskota jafnt aftur sem fram í söguna eru lesendur nánast kaffærðir í margræðni og torræðni þess sem við blasir. Og það leiðir hugann að hinu „nútíma“ einkenni Gísla sögu sem hér skal nefnt.

5

Gísla saga á það sameiginlegt með ýmsum póstmódernískum verkum að sýna að tákn setji tilvist manna og þekkingu takmörk. Sagan er skrifuð af lærðum manni sem virðist hafa kynnst þeim viðhorfum kirkjuféðranna að tákn séu órjúfanlega tengd syndinni; að með syndafallinu hafi maðurinn ekki aðeins misst sína paradís heldur einnig milliliðalaust samband sitt við guð. Síðan hafi „tákn ofdræmsins“, Babelsturninn, bætt um betur svo að túlkun varð mönnum beinlínis erfiði mitt í ofgnótt torræðra og margræðra tákna (sjá nánar Bergljót S. Kristjánsdóttir 2001:7–10).

Gísli Súrsson er skáld, smiður máltákna. Í fyrsta sinn sem hann opnar munninn í sögunni, eru orðin sem hann lætur falla brigsli; í fyrsta sinn sem hann yrkir vísu, er það níð.²⁸ Í kjölfarið kemur sú hrina af vígum sem knýr fjölskyldu hans til að flýja Noreg. Sagan dregur með öðrum orðum skýrt fram að aðalpersónan hefur ekki aðeins gott vald á táknum, heldur fer með þau af oflæti svo að illt hlýst af.

Þegar sögunni viku til Íslands tekur ekki betra við. Vart má á milli sjá hvor fer óvarlegar með tákn, Auður, kona Gísla, eða Ásgerður, kona Þorkels. Þorkell kys að útleggja tákn þeirra á versta veg og skömmu seinna liggur Vésteinn dauður. Þorgrímur yrkir hins vegar tvíraða kviðlinginn sem skilja má svo að hann brigsli Gísla um að hafa ekki hefnt Vésteins; Gísli svarar með sínum níðkviðlingi og rekur spjótið heldur seinna gegnum Þorgrím.²⁹

Í fyrri helmingi sögunnar er sett á oddinn að tákn eru til bölvunar, ef ekki vegna óvarlegrar notkunar þeirra, þá af því að menn túlka þau svo að vandræði hljótask af. Hápunkti er náð þegar Gísli situr á leikunum andspænis

²⁸ Um þetta efni sjá nánar t.d. Bergljót S. Kristjánsdóttir 2003:34–39 og Meulengracht Sørensen 1980:73–75.

²⁹ Um þetta efni sjá nánar Meulengracht Sørensen 1980:76–84.

haugi Þorgríms mágs síns og kveður vísuna margræðu þar sem útleggja má hverja braglínu á tvo eða fleiri vegu, meðal annars svo að Gísli játi að hann sé morðingi Þorgríms.

Sögumaður tekur sérstaklega fram að meðal þeirra sem hlýða á Gísla kveða vísuna sé Þórdís systir hans. Nokkrum mánuðum eftir leikana sjá lesendur hana fyrsta sinni taka til máls og hvörf verða er hún segir Berki, bróður Þorgríms, að hún hafi ráðið vísu Gísla og hann hafi vegið goðann. Þegar Gísli er seinna sekur fundinn er því ljóst að hans eigin táknnotkun hefur hrundið honum í útleð. En í ofanálág er seinni morðgátan, sú sem er aðeins innan sögu, leyst með skilningi einnar persónu á einni vísu þannig að skáldið er dæmt á grundvelli bókmenntatúlkunar. Tákn og túlkun þeirra geta af sér þjáningu heillar fjölskyldu og ótalin víg uns skáldið kveður síðustu vísu sína, bangar saman síðustu táknunum — og fellur.³⁰

6

Megineinkenni Gísla sögu er margræðni sem afhjúpar smæð mannsins sem röklegs túlkanda og vanmátt hans andspænis táknunum öllum í heiminum, jafnvel þeim sem hann hefur sjálfur lesið saman. Því er sennilega lítill ávinningur að því þegar um hana er fjallað eins og enskar sveitasetursögur þar sem málið snýst oft um að óskekult vitsmunaofurmenni komi illmennum undir lás og slá svo að pent fólk geti haldið áfram að drekka teið sitt. Ég geri mér leik að því að hugsa um Gísla sögu sem íslenska torfbæjarsögu, sennilega af því að ég sé fyrir mér að einn góðan veðurdag taki einhver íslenskur morðsöguhöfundur upp þráðinn þar sem henni sleppir. Ef Íslendingar eignuðust einhvern tíma heila bókmenntagein af slíkum sögum — *torfbæjarsöguna* eða jafnvel *torfkofasöguna* — yrði hún ólík hefðbundnum leynilögreglusögum að því leyti að hún fjallaði um ábyrgð mannsins sem væri allt í senn, skáld, túlkandi morðgátu — og morðingi í táknheimi sem væri honum einatt ofviða.³¹

³⁰ Tekið skal fram að útlaginn í Gísla sögu sem jaðarpersóna og jafnvel lesandinn sem 'útlagi' eru atriði sem einnig mætti tengja póstmódernískum skáldskap; sömuleiðis textatengsl sögunnar við biblíuna og menningarheim kristni, heiðnar goðsögur og hetjufrásagnir.

³¹ Hluti af þessari ritgerð er fyrirlestur fluttur á aðalfundi Norrænu glæpasögusamtakanna (SKS) á Flúðum 22. maí 2004. Gunnari Harðarsyni skal þökkud aðstoð við þýðingu úr frönsku.

HEIMILDIR

Útgáfur

- Gísla saga Súrssonar. 1903. Útg. Finnur Jónsson. *Altnordische Saga-Bibliothek* 10. Verlag von Max Niemeyer, Halle.
- Gísla saga Súrssonar. 1943. Útg. Björn Karel Þórólfsson. Vestfirðinga sögur. *Íslensk fornrit* VI. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Gísla saga Súrssonar. 1960. Membrana regia deperdita. Útg. Agnete Loth. *Editiones Arnamagnæanæ*. Series A. Vol. 5. Munksgaard, København.
- Gísla saga Súrssonar. 1969. Útg. Grímur M. Helgason og Vésteinn Ólason. *Íslenskar fornsögur* III. Skuggsjá, [Hafnarfirði].
- Gísla saga Súrssonar. 1971. Útg. Skúli Benediktsson. Skuggsjá, [Hafnarfirði].
- Gísla saga Súrssonar. 1985. Útg. Jóhanna Sveinsdóttir. Iðnskólaútgáfan, Reykjavík.
- Gísla saga Súrssonar. 1987. Útg. Bragi Halldórsson, Jón Torfason, Sverrir Tómasson og Órnólfur Thorsson. *Íslendinga sögur og þættir* II. Svart á hvítu, Reykjavík.
- Gísla saga Súrssonar. 1999. *Sígildar sögur* 6. Útg. Aðalsteinn Eyþórsson og Bergljót S. Kristjánsdóttir. Mál og menning, Reykjavík.
- Norræn fornkvæði. 1867. Útg. Sophus Bugge. Christiania.

Rannsóknir

- Theodore M. Andersson. 1969. Some Ambiguities in Gísla saga. A Balance sheet. *Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies* 1968:7–42.
- Roland Barthes. 1970. *S/Z*. Éditions de Seuil, Paris.
- Bergljót S. Kristjánsdóttir. 1999. Um Gísla sögu Súrssonar. Gísla saga Súrssonar. 1999. *Sígildar sögur* 6. Útg. Aðalsteinn Eyþórsson og Bergljót S. Kristjánsdóttir. Mál og menning, Reykjavík.
- Bergljót S. Kristjánsdóttir. 2001. Hinn seki túlkandi. *Gripla* 12:7–22.
- Björn Karel Þórólfsson. 1943. Formáli. Gísla saga Súrssonar. Vestfirðinga sögur. *Íslensk fornrit* VI. Hið íslenska fornritafélag, Reykjavík.
- Thomas Bredsdorff. 1964. Sanddrømmeren. Gisle Surssøns saga. *Indfaldsvinkler*. 16 fortolkninger af nordisk digtning tilegnet Oluf Friis:7–21. Gyldendal, København.
- Peter Brooks 1984. *Reading for the Plot*. Design and Intention in Narrative. Harvard University Press, Cambridge Massachusetts.
- Coletta Bürling. 1983. *Die direkte Rede als Mittel der Personengestaltung in den Íslendingasögur*. Texte und Untersuchungen zur Germanistik und Skandinavistik 7. Peter Lang, Frankfurt am Main.
- John G. Cawelti. 1977. *Adventure, Mystery and Romance*. Formular Stories as Art and Popular Culture. The University of Chicago Press, Chicago.
- Eiríkur Björnsson. 1976. Enn um vígið Vésteins. *Andvari* (101). Nýr flokkur XVIII: 114–117.
- Sergei M. Eisenstein. 1942/1947. *Film sense*. Þýðandi og ritstjóri Jay Leda. Harcourt, Brace & Company, New York.
- Sergei M. Eisenstein. 1968. Lessons from Literature. *Film Essays* with a Lecture:77–84. Ritstjóri Jay Leda. Inngangsorð Grigori Kozintsev. Dennis Dobson, London.
- Finnur Jónsson. 1929. Indledning. *Gísla saga Súrssonar*. København.
- Peter Foote. 1963. An Essay on the Saga of Gísli and its Background. *The Saga of Gísli*. Þýð. George Johnston. J. M. Dent & Sons Ltd, London.

- Peter Foote. 1975. A Note on Gísla saga Súrssonar. *Gardar* VI:63–71.
- Hermann Pálsson. 1975. Hver myrti Véstein í Gísla sögu? *Andvari* (100). Nýr flokkur XVII:133–137.
- Hermann Pálsson. 1974. Death in Autumn. Tragic Elements in Early Icelandic Fiction. *Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies* 1973:7–39.
- Anne Holtsmark. 1951. Studies in the Gísla saga. *Studia Norvegica Ethnologia et Folkloristica* II (6):3–55.
- Peter Hühn. 1997. The Politics of Secrecy and Publicity. The Functions of Hidden Stories in Some Recent British Mystery Fiction. *Theory and Practice of Classic Detective Fiction*:39–50. Ritstj. Jerome H. Delamater og Ruth Prigozy. C.T. Greenwood Press, Westport.
- Stephen Knight. 2004. *Crime Fiction*. Detection, Death, Diversity. Palgrave Macmillan, Hampshire.
- Jan Knopf. 1984. *Brecht Handbuch*. Lyrik, Prosa, Schriften. Eine Ästhetik der Widersprüche. J. B. Metzler, Stuttgart.
- Riti Kroesen. 1982. The Emnity between Þorgrímur and Vésteinn in the Gísla saga Súrssonar. *Neophilologus* 66:386–390.
- Carl D. Malmgren. 2001. *Anatomy of Murder*. Mystery, Detective and Crime Fiction. Bowling Green University Popular Press, Bowling Green.
- Else Mundal. 1974. *Fylgjemotiva i norrøn litteratur*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Peter Nusser. 2003. Elemente und Strukturen des idealtypischen Thrillers. *Der Kriminalroman*:48–65. (3. útg. endurbætt). Sammlung Metzler 191. J. B. Metzler, Stuttgart.
- Joachim Paech. 1997. *Literatur und Film*. (2. útgáfa endurbætt.). Sammlung Metzler 235. J. P. Metzler, Stuttgart.
- Reinhardt Prinz. 1935. *Die Schöpfung der Gísla saga Súrssonar*. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der isländischen Saga. Ferdinand Hirt, Breslau.
- Franz Seewald. 1976. *Die Saga von Gisli Sursson*. Reclam, Stuttgart.
- Julian Symons. 1985. *Bloody Murder*. From the Detective Story to the Crime Novel: A History. Penguin, Middlesex.
- Preben Meulengracht Sørensen. 1980. *Norrønt nid*. Forestillingen om den umandige mand i de islandske sagaer. Odense Universitetsforlag, Odense.
- Preben Meulengracht Sørensen. 1986. Murder in marital bed. An attempt at understanding a crucial scene in Gísla saga. *Structure and meaning in Old Norse Literature*. New approaches to textual analysis and literary criticism:235–263. Ritstj. John Lindow et al. Odense University Press, Odense.
- Claiborne W. Thompson. 1973. The Identity of Véstein's slayer. *ANF* 88:85–90.
- Tzvetan Todorov. 1977. *The Poetics of Prose*. Þýð. Richard Howard. Cornell University Press, Ithaca.
- Niels Valentin. 1993. Thorgim — Thorkel — Hvad må Gisli tro? *Gripla* 8:81–88.
- Vésteinn Ólason. 1999. Gísli Súrsson — a flawless or flawed hero? *Die Aktualität der Saga*. Festschrift für Hans Schottmann:163–175. Gruyter, Berlin.

SUMMARY

Gísla saga Súrssonar is one of the most famous murder stories in Icelandic literature. Occasionally, in recent decades it has been compared with classic detective stories. The murder of Vésteinn Vésteinsson has been regarded as a murder mystery, even though both versions of the saga make it clear that he fell at the hands of Þorgrímur goði. In the shorter version, which is discussed here, Þorgrímur is declared to be the murderer only in a chapter heading. We may thus consider that this heading is one of many ‘clues’ to the murderer of Vésteinn.

If we compare *Gísla saga* with “whodunnits” in terms of structure and character (cf. Todorov, Barthes, Cawelti et al.), it becomes apparent that the differences are great: the medieval saga is very ambiguous and seems in many ways more modern than the classical detective story; it has, for example, features in common with cinematic novels (filmischer Roman) and with post-modern fiction.

Bergljót S. Kristjánsdóttir
Hugvísindadeild
Árnagarði
Háskóla Íslands
IS-101 Reykjavík, Ísland
bergljot@hi.is